

سیر ساخت و نصب صندوق و ضریح بر مرقد امامین جوادین علیهما السلام

محمد مهدی فقیه بحرالعلوم^۱

علی احمدی^۲

چکیده

کاظمین از نظر تاریخی و جغرافیایی، یکی از شهرهای مهم تاریخ اسلام است؛ زیرا کانون علم و عشق و هنر و صنعت، نهفته است. در این سرزمین آرامگاه امامین جوادین علیهما السلام همچون خورشیدی در قلب این شهر قد برافراشته و نورافشانی می‌کند و عطر دل‌انگیز آوای توحید و صلاهی عشق و معنویت، از گلدسته‌های آن، مشام جان‌عاشقان را همواره نوازش می‌دهد. هنر اسلامی - ایرانی بر در و دیوار، صحن و رواق، روضه و سرداب، صندوق و ضریح حرم، کاشی‌کاری و نقاشی، میناکاری و تذهیب نهایت سلیقه و هنر در معماری و طراحی حرم مشاهده می‌شود و چشم هر بیننده را خیره می‌کند.

این گنبد و بارگاه، خورشید درخشان زمین است و شکوه و جلال و زیبایی از آن پرتوافکن است. نقاشی‌ها و تزیینات دیگران، به خصوص تذهیب روضه منوره و خاتم‌کاری صندوق و قلم‌زنی‌های ضریح مطهر، بسیار جلوه‌گر است.

از آن جایی که پرداختن به تمامی زوایای مختلف حرم مطهر جوادین علیهما السلام خود کتابی را می‌طلبد، در این مقاله، سعی شده تا صندوق و ضریح مطهر این دو امام در طول دوره‌ها، بررسی شود تا ضمن معرفی آن که از آثار نفیس هنری است، جوابی به برخی مغرضان باشد که ساخت صندوق و ضریح، حتی بین اهل سنت و بزرگان آنان، رواج داشته و بزرگان و امیران دوره‌های گوناگون، به تعمیر صندوق و ساخت ضریح همت داشته‌اند.

۱. عضو هیأت علمی پژوهشکده حج و زیارت - m.bahraloolom@gmail.com

۲. دانش‌آموخته سطح سه تاریخ اهل بیت علیهم‌السلام، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا علیه‌السلام.
تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۸/۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۱۱

واژگان کلیدی

امام کاظم علیه السلام، امام جواد علیه السلام، کاظمین، جوادین، مرقد، صندوق، ضریح، روضه منوره.

مقدمه

تاکنون کتاب‌ها و مقالات متعددی شده درباره تاریخچه آستان مقدس جوادین علیهم السلام و روند ساخت و ساز و تحولات معماری آن نوشته شده است. از متونی که اکنون به عنوان منبع مهمی در نگارش تاریخچه بارگاه کاظمین علیه السلام مطرح است، منظومه «صدی الفؤاد الی حمی الکاظم والجواد»، سروده محمد بن طاهر سماوی (درگذشته ۱۳۷۳ ق) است که در سال ۱۹۴۱ میلادی در نجف چاپ شده است. این منظومه، یکی از چهار منظومه‌ای به شمار می‌آید که سماوی در بیان تاریخچه هر یک از عتبات عالیات عراق سروده است. هم‌چنین یکی از بهترین تحقیقات صورت گرفته درباره بارگاه جوادین علیهم السلام، کتاب *تاریخ کاظمین و بغداد*، نوشته مرحوم میرزا عباس فیض است که در سال ۱۳۲۷ شمسی در چاپخانه قم منتشر گردید. اثر دیگری که به معرفی حرم کاظمین می‌پردازد، کتاب *تاریخ الامامین الکاظمین و روضتھما الشریفه من بیوم دفنھما فیھا الی زماننا الحاضر*، نوشته جعفر نقدی است که در بغداد در سال ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م منتشر شد. و نیز کتاب *تاریخ المشھد الکاظمی*، نوشته محمدحسن آل یاسین که در سال ۱۳۸۷ ق / ۱۹۶۷ م در بغداد به چاپ رسید. این اثر وزین در سال ۱۳۷۱ شمسی، به سفارش کنگره جهانی حضرت رضا علیه السلام با عنوان *تاریخ حرم کاظمین* به فارسی برگردانده و منتشر شد.

تاکنون چند مقاله نیز به دو زبان عربی و فارسی، درباره تاریخچه بارگاه کاظمین نوشته‌اند که در مقایسه با کتاب‌های موجود در این موضوع، اطلاعات دست‌اول یا تحلیل‌های جدیدی عرضه نمی‌کند. هم‌چنین کتاب‌هایی نیز نگاشته شده که به شهر کاظمین یا ابعاد دیگری از این آستان مقدس همچون مدفونان در آن می‌پردازد.

آنچه ما را به تدوین این مقاله ترغیب کرده، مهم‌ترین جای حرم امامین جوادین علیهم السلام، یعنی روضه منوره و یا همان خاک جای این دو امام است که اوج معماری و هنر اسلامی در آن به کار رفته و تنها به وصف صندوق و ضریح آن خواهیم پرداخت.

تربت امامین جوادین علیهما السلام

در پنجم یا ششم ذی الحجه سال ۲۲۰ قمری (مفید: ۳۳۹؛ مسعودی: ۱۸۶؛ خطیب بغدادی، ج ۳: ۵۵؛ ابن جوزی: ۳۶۸، ابن صباغ: ۲۵۷، نصیبی، ج ۲: ۷۵) هنگامی که امام جواد علیه السلام به شهادت رسیدند، در کنار تربت جدش امام موسی بن جعفر علیه السلام به خاک سپرده شدند. (مسعودی: ۱۸۶) در منابع تاریخی، به مطلبی دست نیافتیم که به طور مستقل، وضعیت مشهد امام کاظم علیه السلام را پس از دفن امام جواد علیه السلام بیان کند. اما آنچه دقیق می‌توان گفت این است که قبر این دو بزرگوار، جایگاه مخصوصی بوده و افراد زیادی برای زیارت این دو امام به آن جا می‌رفته‌اند و از گفته بعضی از تاریخ‌نگاران که از آن به «تربت ابی ابراهیم موسی علیه السلام» تعبیر کرده‌اند، چنین استفاده می‌شود که در آن جا گنبدی بوده که هردو قبر شریف را در بر می‌گرفته است.

ساخت اولین ضریح توسط آل بویه

معزالدوله دیلمی در سال ۳۳۴ قمری، بغداد را تصرف کرد و امور آن را به دست گرفت. او در سال ۳۳۶ قمری، دستور داد حرم مطهر کاظمین را تجدید بنا کنند. عاملان وی، ساختمان تازه‌ای ساختند و ضریح و دو گنبد از چوب ساج روی آن دو قبر بنا کردند و دیواری دور آن کشیدند. معزالدوله سپس دستور داد تا عده‌ای از سربازان دیلمی که تعدادی از اهالی مرو با آنان بودند، برای خدمت‌گزاری و محافظت آن جا مستقر شوند. (سماوی: ۱۱-۱۲) بعد از ساخت این بنا، هدایای مردم پشت سرهم تقدیم روضه مقدسه می‌شد. از جمله چیزهایی که بعد از تجدید بنا به روضه منوره هدیه شده، چلچراغ مربع برنجی زیبایی بوده که ابوالحسن علی بن عبدالله بن وصیف الناشی، شاعر اهل بیت (م ۳۶۵ ق) درست کرده است. (کاردین صادر، ج ۱۳: ۲۸۵) الناشی مسگری چیره‌دست و ماهر و مبتکر بود.

ساختمان حرم در اواخر سلطنت آل بویه و به طور مشخص در نیمه اول قرن پنجم، به نهایت عظمت و شکوه و زیبایی رسید و با چراغ‌ها و محراب‌ها و پرده‌هایی از طلا و نقره آرایش و مزین گردید. (آل یاسین: ۳۰) متأسفانه بر اثر فتنه و آشوبی که در ربیع‌الاول

۱. در کتاب *دلائل امامه*، ص ۲۶۲ داستانی نقل شده که تاریخ وقوع آن سال ۶۸۲ قمری بوده است و از آن استفاده می‌شود که مرقد امامین جوادین، بنایی مخصوص داشته است.

سال ۴۴۳ قمری در بغداد رخ داد، عده‌ای به حرم مطهر حرکت کردند و تمام آرامگاه و محتویات آن جا را آتش زدند و ضریح و گنبد چوبی روی آن را نیز سوزاندند. (ابن کثیر، ج ۸: ۵۹)

در گزارش دیگری آمده است:

بعضی از افراد که از خدا و رسولش نمی ترسیدند، بعد از سوزاندن گنبدها، خواستند به نبش قبر امام موسی بن جعفر و حضرت جواد علیه السلام مبادرت ورزند که خداوند آنان را از این کار باز داشت. (ابن دحیبه: ۳۲)

این واقعه دلخراش، در گزارش دیگری چنین وصف شده است:

درهای مشهد باب‌التبن شکافته شد و آن چه در آن بود، به غارت رفت و نو و کهنه و قدیم و جدید آن آتش گرفت و ضریح و گنبد چوبی امام هفتم و امام نهم سوخت. (ابن جوزی، ج ۸: ۱۵۰)

به گفته سماوی، در سال ۴۴۴ قمری، بساسیری و ملک رحیم به کمک هم، به بازسازی حرم و تجدید بنای آن اقدام نمودند و صندوق تازه روی هریک از قبرها گذاشتند و پایه‌هایی از چوب ساج بر روضه منوره و نیز گنبدی از همان چوب بر آن‌ها بنا نهادند و در کنار آن از طرف جنوب، تالار بزرگی و مسجدی با گلدسته برپا کردند. (صدی الفواد: ۱۲-۱۳)

وضع صندوق در زمان سلجوقیان تا آخر بنی عباس

مجدالملک ابوالفضل براوستانی قمی، در سال ۴۹۰ قمری، دستور تعمیر و بازسازی حرم مطهر را صادر کرد. در پی این دستور، حرم تعمیر و بازسازی گردید و دو گلدسته برای آن ساخته شد و گنبد آن کاشی‌کاری و خاتم‌کاری گردید و دو صندوق جدید از چوب ساج روی قبر مقدس قرار گرفت و در کنار حرم، محلی برای استراحت زوار پدید آمد. (همان:

۱. در اخبار تاریخی مربوط به سده‌های پنجم تا هفتم هجری، از زیارتگاه و مدفن شریف دو امام هفتم و نهم، به جز نام «مقابر قریش»، در موارد متعددی نیز با نام «مشهد باب‌التبن» یاد شده است. وجه تسمیه «مشهد باب‌التبن»، نزدیکی این زیارتگاه با قبرستان دیگری به نام «باب‌التبن» (واقع در ساحل غربی رود دجله) و وجه تسمیه «مشهد غربی»، وقوع این آستان در سمت غربی رود دجله بوده است. برای مثال، (نک: ابن اثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۹، ص ۷۷۵، ج ۱۰، ص ۱۹ و ۹۰۶، ج ۲۱، ص ۰۳۱ و ۲۳۳؛ ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، ج ۴، ص ۰۲۴. حموی، *معجم البلدان*، ج ۱، ص ۶۰۳).

۱۴: تاریخ حرم کاظمین، ص ۳۴.

الناصرلدين الله در اواخر خلافت بنی عباس و در سال ۵۷۵ قمری، به ساختن صندوق چوبی زراندود اقدام کرد و گلدسته‌های متعدد و رواق و تالاری تازه بنا نهاد و آن‌ها را به بهترین شکل تزیین نمود و در اطراف حرم، اتاق‌هایی برای اقامت زائران برپا ساخت. (صمدی القواد: ۱۳)

در سال ۶۲۳ قمری، هنگامی که مستنصر عباسی به خلافت رسید، دستور تعمیر بنای کاظمین را صادر کرد. در نتیجه عمران او، دو صندوق از چوب توت خوب و زیبا روی دو مرقد امامین علیهما السلام قرار دادند که کار ساخت آن تا سال ۶۲۴ قمری، به اتمام رسید و خوش بختانه اکنون، صندوق امام هفتم در موزه بغداد در اتاق شانزده ساختمان «دار الآثار العربیه» با شماره ۶۲۳ نگه‌داری می‌شود. این صندوق از چوب توت ساخته شده و ضخامت تخته‌های آن به ۵/۵ سانتی‌متر می‌رسد. صندوق مستطیل شکل و سطح آن هموار است. طول آن ۲/۵۵، و عرض آن ۱/۸۳ و ارتفاع آن ۹۵ سانتی‌متر است. لبه‌های سرپوش صندوق با خط نسخ جدای از هم، در داخل کادری زیبا، تزیین شده و سر صندوق که به اندازه سه سانتی‌متر از سطح اطراف آن برآمدگی دارد، با کنده‌کاری‌های قشنگ آراسته شده است. نوشته‌هایی در چهار طرف آن، با خطوط بزرگ و برجسته کوفی در نهایت زیبایی و ابتکار نقش بسته و این خطوط در میان طرح‌هایی به شکل درخت و گل و بوته از سطح نوشته پایین‌تر است و کنده‌کاری زیبایی دارد. عرض هر خط ۴۳ و طول آن در دو طرف کوچک صندوق ۹۰/۵ سانتی‌متر و در دو طرف بزرگ به ۱۸۹ سانتی‌متر می‌رسد. هر سطری از این خطوط در داخل حاشیه‌هایی مستطیل شکل قرار گرفته که از خود چوب‌ها نقاشی شده است. نوشته‌هایی که در صندوق نقش بسته عبارتند از:

الف) نوشته‌ای به خط نسخ، روی سرپوش صندوق قرار دارد و از قسمت سر آن شروع می‌شود که عبارت است از:

(بسم الله الرحمن الرحيم انما يريد الله ليذهب عنكم الرجس اهل البيت و يطهرکم تطهیرا). هذا ما تقرب آل (الله) تعالی بعمله خلیفته فی ارضه و نائبه فی خلقه سیدنا و مولانا امام المسلمین المقروض الطاعه علی الخلق اجمعین ابو جعفر المنصور المستنصر بالله امیر المؤمنین ثبت الله دعوته سنته ستمائه و اربع و عشرين.

ب) کتیبه‌هایی که به خط کوفی در اطراف صندوق نوشته شده، عبارت است از:
 (بسم الله الرحمن الرحيم) هذا ضريح الامام ابوالحسن موسى بن جعفر ابن محمد بن
 علی الحسين بن علی بن ابی طالب علیه السلام. (مجله سوم، ج ۵: ۵۵)
 در ماه ذی الحجه سال ۶۴۶ قمری، بر اثر باران‌های پیاپی، سیلاب سهمگینی در
 بغداد جاری شد که بر اثر آن شهر بغداد را آب فرا گرفت و همه غرب آن زیر آب رفت
 و حصار و دیوار حرم کاظمین علیه السلام خراب شد و آب به قدری روی دو ضريح شريف جمع
 گردید که فقط سر گنبدها پیدا بود. (ابن الفوطی: ۲۳۳) بعد از این خرابی گسترده که
 بر اثر طغیان آب به وجود آمد، خلیفه در سال ۶۴۷ قمری، دستور تعمیر و مرمت حرم
 مطهر را صادر کرد. در حین کار، ظرف سفالینی را یافتند که در آن هزار درهم قدیمی بود و
 سکه‌ها هزینه حرم شد. (الحوادث الجامعه: ۲۴۴) خلیفه مستنصر بالله در یازده ذی قعدة
 همان سال، دستور داد دو روپوش به حرم موسی بن جعفر علیه السلام حمل کنند و آن‌ها را روی
 دو آرامگاه شریف بیندازند و در همان ماه اقدام به برداشتن آن کردند. (همان)

اولین ضريح در قرن هشتم

ابن بطوطه در سال ۷۲۷ قمری، بغداد را دیده و درباره مشهد کاظمین علیه السلام می‌نویسد:
 در این طرف (طرف غرب) قبر موسی بن جعفر پدر علی بن موسی الرضاست و در
 کنار آن قبر حضرت جواد علیه السلام قرار دارد. روی این دو قبر، ضريح چوبین کار گذاشته
 شده که سطح آن را با ورق نقره پوشانده‌اند و هر دو در داخل حرم قرار دارد. (ابن
 بطوطه، ج ۱: ۱۴۱)
 طبق این گزارش، معلوم می‌شود دو صندوقی که مستنصر به حرم اهدا کرده بود، زیر
 یک ضريح چوبین قرار داشت که ابن بطوطه از آن با عنوان "دکانه" یاد می‌کند. (تاریخ
 حرم کاظمین: ۵۸)

سلطان اویس جلایری در سال ۷۶۹ قمری، به تعمیر حرم اقدام نمود و دو گنبد و دو
 مناره ساخت و دستور داد دو صندوق از سنگ مرمر خوب روی دو قبر قرار دادند و حرم را
 با کاشی‌هایی تزیین کرد که سوره‌هایی از قرآن بر آن نوشته شده بود. (صدی القواد: ۱۵؛
 مجله سوم، ج ۵: ۵۵)

ضریح جوادین علیهم السلام در دوره صفویه

با ورود فاتحانه شاه اسماعیل صفوی به بغداد در ۲۵ جمادی الثانی سال ۹۱۴ قمری، دوران حکومت ترکمن‌ها به پایان رسید. پس از چندی اقامت شاه در بغداد و سرو سامان دادن به اوضاع عراق، به زیارت حرم جوادین علیهم السلام رفت و هدایای مختلفی به کسانی که در آن جا بودند، بخشید و برای خادمان آن جا، درجه و رتبه‌هایی تعیین کرد و دستور تخریب ساختمان و بنای قبلی حرم و تجدید دوباره آن را صادر نمود. این بازسازی، با نصب دو صندوق چوبی روی قبرهای شریف و تزیین حرم پایان یافت. (العراق بین احتلالین، ج ۳: ۳۳۷-۳۴۲)

این دو صندوق که هم‌اکنون نیز روی دو قبر قرار دارد، بزرگ و از نظر حجم و شکل مساوی، مسطح و از چوبی خوب است و طول هر یک ۳/۵ و عرض ۲ و ارتفاع آن نیز قریب به ۲ متر است. هر یک از این دو صندوق، از چهار تخته بزرگ و هشت تخته کوچک ساخته شده که به تخته‌های بزرگ متصل است و با کتیبه‌هایی با خط نسخ برجسته و طرح‌های گل و بوته تزیین شده است. هر یک از قطعات کوچک صندوق، با اشکال هندسی و گل و نقشه‌های گوناگون دیگر با کنده‌کاری و نقره‌کوبی و رنگ‌آمیزی، آرایش یافته و خاتم‌کاری منحصر به فردی را به نمایش گذاشته است.

برای نقره‌کوبی صندوق، از چوب‌های آبنوس، عناب، لیمو و ورق آهن، استخوان عاج فیل، شتر، اسب، صدف ماهی، شمش‌های برنزی و طلا و نقره استفاده گردیده و از انواع رنگ‌های معدنی براق و روغن سندلوس و روغن‌های دیگر بهره گرفته شده است. کتیبه‌هایی بر روی صندوق و اطراف آن به چشم می‌خورد که با خط نسخ نوشته شده است. این کتیبه‌ها در ستون‌های ده‌گانه صندوق نقش بسته و در چهار ستون طرف راست، چهار ستون طرف چپ و یکی در بالا و یکی در پایین قرار دارد. آغاز نوشته‌ها از پایین شروع می‌شود و روی تخته دومی نیز ستون ده‌گانه‌ای به همان شکل اولی نوشته شده است.

نوشته‌های تخته‌اولی به شرح ذیل است:

هذا ضریح سید هذه الأمه و كاشف الكروب و الغمه و سابع معصومی الأئمه كبیر القدر
عظیم البینات كثیر التهجّد و الصلوات المشهود له بالفضائل و الكرامات و المشهور بالعباده
و المواظب علی الطاعات الامام (للخیر) القائم الصائم العالم الذی هو لبناء الباطل هادم.

أبی ابراهیم موسی کاظم بن جعفر الصادق بن محمد الباقر بن علی زین العابدین بن الحسین الشہید بن الامام (المفروض) الطاعه علی المومنین و امام المتقین اسد الله الغالب أبی الحسین علی بن أبی طالب علیهم الصلوات المبارکة و التحیات انماها ما أظلم لیلها و ازهر ضحایا و کمل عمله و اصطناعه فی شهر الله الاعظم رمضان المبارک من شهر سنه ست و عشرين و تسمائه و صلی الله علی سیدنا و نبینا و آله الطاهیرین و الحمد لله رب العالمین .

بر لوح دوم، ده سطر نوشته شده که آن‌ها هم از طرف قاعده، از جهت راست خواننده، نوشته شده است:

بأمر السلطان العادل الكامل محیی مراسم
 الشریعه المصطفویه معلی معالم الطریقه المرتضویه
 الذی فات سلاطین الافاق بحباک (سردقات)
 جلاله مسدده و اطناب ظلال معدلته علی
 مفارق أهل الاسلام ممدده و الموفق من عند الملك المنان
 السلطان بن السلطان بن السلطان
 ابوالمظفر شاه اسماعیل خان الحسینی
 خلد الله اقبال و اید علی مفارق اهل الاسلام
 ظلالة و تمت هذه الصنعه الشریفه بعد مساعده
 التوفیقات الالهیه و معاضده التأيیدات الشاهیه فی سنه
 و در آخرین خط، اعدادی تاریخی است یا زخرفه که آن‌ها روشن نیست .
 (لا اله الا الله - محمد رسول الله - علی ولی الله) و ...

(محمد علی حسن . حسین علی محمد . جعفر موسی علی . محمد علی حسن)

اللهم صل علی محمد المصطفی، و صل علی علی المرتضی، و صل علی فاطمه الزهراء، و صل علی الحسن المجتبی، و صل علی الحسین الشہید بکربلا، و صل علی علی زین العابدین، و صل علی محمد الباقر، و صل علی جعفر الصادق، و صل علی موسی کاظم، و صل علی علی الرضا، و صل علی محمد التقی، و صل علی علی النقی، و صل علی الحسن العسکری، و صلی علی محمد المهدی .

متنی که بر صندوق ضریح امام جواد علیه السلام نوشته شده، با خط نسخ و حروف برجسته

است که با بسمله و سوره دهر شروع و انجام آن: (صدق الله العظيم وصدق رسوله الکریم) است.

روی تخته بزرگ دیگر صندوق که در جهت مقابل قبله است، کلمه «علی» با خط کوفی زیبا و با عاج کنده‌کاری شده و جمعاً نه بار تا مرکز تخته، تکرار گردیده و کلمه «محمد» نیز محیط بر آن و نه بار تکرار شده و جمعاً هیجده دایره شش‌گوش، که شش تا در طرف بالا و شش تا در طرف پایین، سه عدد در طرف راست و سه تا در طرف چپ تخته قرار گرفته است. به همین روش، بر روی دو تخته کوچک که متصل به تخته بزرگ است، کلمه «علی» داخل دایره‌های شش‌گوش، چهارده مرتبه تکرار شده است. (مجله سوم، ج ۶: ۱۹۲-۱۹۳)

از جمله کارهای بزرگی که شاه عباس صفوی برای حرم کاظمین علیهما السلام انجام داد، این بود که دستور داد ضریحی محکم از فولاد سازند و روی دو صندوق چوبی قرار دهند تا آن را از حوادث و غارت‌هایی که هنگام جنگ‌ها و هرج و مرج‌ها و هجوم بادیه‌نشینان به شهر صورت می‌گیرد، حفظ کند. (صدی الفواد: ۱۶)

با توجه به حادثی که بعداً پیش آمد و روابط سیاسی بین ایران و ترکیه عثمانی تیره شد، ارسال ضریح مذکور تا سال ۱۱۱۵ قمری به تأخیر افتاد. در ماه جمادی‌الثانی سال ۱۱۱۵ قمری، کاروانی بزرگ از ایران، شامل دانشمندان دینی، وزیران، سرشناسان و پیشاپیش همه شیخ الاسلام شیخ جعفر کمره‌ای به همراه این ضریح، وارد کاظمین شدند. (قمی، ج ۱: ۷۵) مرحوم شیخ عباس قمی، ذیل احوال شیخ جعفر کمره‌ای، شیخ الاسلام (صفهان پس از علامه مجلسی، اشاره کرده است که در سال ۱۱۱۵ قمری، شخصی به نام «محمودآقا تاجر»، به همراه کاروانی ده هزار نفره که اهل حرم سلطان و اعیان دولت نیز در آن حضور داشتند، ضریح مشبک حرم کاظمین را به آن جا منتقل کرد. (همان: ۱۴۲) آل یاسین، ضریح منتقل شده به کاظمین در سال ۱۱۱۵ قمری را ضریح ساخته شده به دستور شاه عباس دانسته است که به علت تیرگی روابط ایران و عثمانی، نصب آن سال‌ها به تأخیر افتاد؛ اما به نظر می‌رسد باید سخن مرحوم عباس فیض را پذیرفت که گفته است: «ضریحی از فولاد در زمان شاه سلطان حسین صفوی، به این آستان مقدس اهدا شد و بر روی تربت شریف امامین نصب گردید.» و این قول مطابق با نوشته شیخ عباس قمی است.

جشن بزرگی هنگام نصب ضریح مذکور برپا شد که هزاران نفر از مردم ایران و عراق در آن حاضر بودند. تاریخ‌نگاران گزارش می‌کنند که این ضریح، بسیار بزرگ و باشکوه بوده و نوشته‌های بسیاری از جمله سوره دهر و آیات دیگری از قرآن مجید و بخشی از قطعات شعری را شامل می‌شده است. (تاریخ حرم کاظمین: ۷۹)

سلطان محمود دوم عثمانی در سال ۱۲۵۵ قمری، پرده ابریشمی گل‌دوزی شده نفیسی که پیش‌تر روی قبر مطهر رسول خدا ﷺ در مدینه منوره قرار داشت، به حرم کاظمین اهدا کرد. این پرده در شب قدر ماه رمضان روی قبر نهاده شد و ماده تاریخ آن را عبارت «جاؤوا بأشرفستری» ساختند. شاعران مشهور عراقی مانند عبدالغفار اخرس و عبدالباقی عمر بن یزید بن مناسب، اشعار زیبایی سرودند که شعر اخرس این است:

یا امام الهدی و یا صفوه الله	و یا من هدی هداه العبادا ^۱
یا بن بنت رسول الله یا بن علی	حی هذا النادی و هذا المنادی ^۲
قد اتینا بثوب جدک نسعی	و اتیناک سیدی و قادا(همان)
فاتیناک راجلین احتراماً	و احتشاما و هیبتہ و انقیادا
انتم عله الوجود و فیکم	قد عرفنا التکوین و الایجادا
ما کنتم الی نفائس دنیا	و لقد کنتم بها افرادا
و انقلبتم منها و انتم اناس	ما اتخذتم الا رضا الله زادا
و لقد قتمتم اللیالی قیاما	و اکتحلتم من القیام السهادا
ان یکونوا کما اذا عوا فمن ذا	مهد الارض سطوه و البلادا
و محالشرك بالمواضی غزاه	وسطا سطوه الاسود جهادا
حیثان الاله یرضی بهذا	بل بهذا من القدیم ارادا
فجزیتم عن اجرکم بنعیم	یتوالی الارواح و الاجسادا

۱. ای پیشوای برگزیده خدا و ای کسی که از رهنمود او بندگان هدایت شدند.
 ۲. ای فرزند دختر پیامبر و فرزند علی علیه السلام، ای شخصیت این مجتمع و صاحب این دعوت.

وابتغیتم رضا الاله و لا زل تم بعز یصاحب الابادا
انتم یا بنی الرسول اناس قد صعدتم بالفخر سبعا شدادا
آل بیت النبى و الساده الطهر رجال لم یبرحوا امجاد
(تاریخ حرم کاظمین: ۸۴-۸۷؛ دیوان اُخرس: ۸۱-۷۹)

ضریح جوادین علیهما السلام در دوره قاجار تا حال حاضر

با روی کار آمدن قاجاریان در ایران، اقدامات عمرانی گسترده‌ای در عتبات عالیات آغاز شد. در سال ۱۲۷۰ قمری، به دستور ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق)، شیخ عبدالحسین تهرانی معروف به «شیخ‌العراقین»، به عراق رفت تا بر اجرای طرح عمرانی وسیعی نظارت کند که شامل بازسازی و زیباسازی ساختمان‌های عتبات مقدسه شیعه بود. کارهای عمرانی آستان کاظمین، در سال ۱۲۸۱ قمری و پس از پایان اقدامات عمرانی در کربلا و سامرا آغاز شد. از جمله کارهایی که در کاظمین انجام گردید، تعویض ضریح فولادی صفویه، با ضریح نقره‌کوب جدید بود.

سیدعلی موجانی بدون اشاره به منبع خود از نصب ضریح طلای ساخته شده توسط امنای دولت ایران بر تربت شریف امامین خیر داده است. نویسنده دیگری نیز اظهار کرده که در سال ۱۲۸۳ قمری به دستور ناصرالدین شاه، برای اولین بار ضریحی از نقره جایگزین ضریح فولادی دوره صفوی گردید. (ایزدی: ۵۵۵) در حالی که ناصرالدین شاه که خود پس از این تاریخ از بارگاه کاظمین بازدید کرده، ضریح روی قبر را ضریح بزرگ فولادی وصف نموده (شهریار جاده‌ها: ۹۶) و هیچ سخنی از دستور یا اراده خود مبنی بر تعویض ضریح به میان نیاورده است.

اما مطلبی که به درستی آن می‌توان اطمینان حاصل کرد، آن است که نخستین ضریح مشبک نقره‌پوش، در روز پنج‌شنبه هفدهم جمادی‌الثانی سال ۱۳۲۴ قمری، بر تربت شریف دو امام هفتم و نهم نصب گردید. این ضریح با هزینه سلطان بیگم دختر میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک (درگذشته ۱۳۰۲ ق) و با تلاش حاجی میرزا محمدکاظم طباطبایی اصفهانی ناظم‌التجارت (درگذشته ۱۳۲۵ ق) ساخته شد. تاریخ آغاز ساخت این ضریح سال ۱۳۲۳ و پایان آن سال ۱۳۲۴ قمری است. طول و عرض آن $۶/۷۴ \times ۵/۱۷$

متر(آل یاسین: ۱۴۱ و ۱۴۲ و ۱۵۴) و ارتفاع بلندترین نقطه آن نزدیک ۳/۵ متر از روی زمین برجسته است و شبکه و پنجره‌ای و به نحو زیبایی نقش و نگار و طراحی شده است. ساخت این ضریح طلایی برای اولین بار در سال ۱۳۲۴- همان طور که ذکر شد- تمام گردید، اما به زودی بخشی از جوانب آن دچار خرابی شد که با فراخوانی مؤمنان برای تعمیر و تجدید جاهای صدمه دیده و افزایش طلای آن، درست گردید و در سال ۱۳۵۹ به پایان رسید. چنان‌که این تاریخ را شیخ حسن آل اسدالله با جمله "عمر الضریح" در شعر خود به نظم درآورده است و انجام این کار به دست زرگری به نام سیدعباس الورد (کاظمی) تمام گردید.

ضریح بر روی پایه‌ای از آجر و سیمان (ساروج) بنا گردیده و از بیرون با سنگ مرمر پوشیده و ۲۲ سانتی متر از سطح زمین روضه برآمده است و پنجره‌های ضریح روی آن قرار گرفته که ارتفاع هر پنجره ۱۴۲ و عرض آن به ۱۰۷ سانتی متر می‌رسد. در حد فاصل آن‌ها ستونی به عرض ۲۲ سانتی متر قرار گرفته که با طلا تذهیب شده است. در سال ۱۳۸۵ قمری، کتبی‌های قرآنی به عرض ۲۴ سانتی متر در قسمت فوقانی پنجره‌ها نصب گردید که روی آن سوره دهر و فجر با طلا نوشته شده است.

در قسمت بالای این کتیبه به ارتفاع حدود ۱۳۰ سانتی متر، طرح و نقشه‌های مذهب به طلا دورتادور ضریح مطهر را دربر گرفته است. تذهیب این قسمت در سال ۱۳۷۸ قمری انجام شده که قبلاً نقره‌ای بوده است.

همان‌طور که گذشت، درب ضریح از میانه طرف شرقی آن باز می‌شود و داخل آن دو صندوق قبر امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام وجود دارد. خرابی‌های پدیدآمده در صندوق‌ها در سال ۱۳۶۳ قمری تعمیر و اصلاح شد. یکی از صندوق‌ها با سرمایه حاج عبدالهادی چلبی کاظمینی و صندوق دیگر با مشارکت چهار نفر از تجار ایران و صرف چهار هزار دینار تعمیر و اصلاح گردید. صندوق‌ها برای محافظت از گردوغبار، با شیشه‌های کلفت پوشانده شده و مخارج این شیشه‌ها را حاج عبدالهادی چلبی کاظمینی و حاج محمدعلی ابوالصمون پرداخت کرده‌اند. سقف داخلی ضریح از چوب ساخته شده و به نقوش هندسی و گل بوته مزین است و مخارج تجدید و تعمیر آن‌ها را حاج حسن و حاج عباس امین کاظمینی پرداخت نموده و ساخت آن به دست حاج عبدالرسول مشکور نجار انجام گرفته است.

طول هر روضه ۱۰ متر و ۶۲ و عرض هر یک ۷ متر و ۵۵ سانتی متر است. و طول هر یک از دو راهی که روضه‌ها را به هم متصل می‌سازد، ۶ متر و ۷۴ و عرض ۱ متر و ۱۷ سانتی متر است. سطح هر دو روضه و راه‌روها با سنگ مرمر خوب، فرش شده و دیوارها تا ارتفاع ۱۴۰ سانتی از روی زمین نیز سنگ مرمر است و در تاریخ ۲۵ محرم سال ۱۳۷۰ به پایان رسیده است. بعد از این کتیبه، آیینه‌کاری شروع می‌شود و تا درون گنبدها ادامه دارد که با کاشی‌های زیبا منقوش است.

در بالای روضه‌ها شش دریچه برای تهویه و نورگیری وجود دارد که به پشت بام حرم باز می‌شود و ارتفاع هر یک حدود دو متر است. در قسمت بالای این دریچه‌ها، از خارج کتیبه‌ای قرآنی از کاشی به عرض ۶۰ سانتی متر دورتادور بام هر دو روضه را در برگرفته و در سال ۱۳۸۷ قمری تجدید ساخت و تعمیر شده است. در بالای ضریح، سوره‌های فتح، دهر، جمعه، نسا و آیه نور و بعضی از تاریخ‌ها با نقره نوشته شده و کل نقره‌ای که در این کار مصرف گردیده، تقریباً به ۲۵۰ هزار مثقال می‌رسد. نقره‌کاری ضریح به دست سید محسن، فرزند زرگر معروف کاظمینی سیدهاشم آل ورد و با هم‌کاری سید محمدعلی و میرزا محمد شیرازی نجفی، انجام گرفت و حاج محمدعلی نجار کاظمینی، شکل چوبی آن را ساخت. سید صدرالدین صدر آن را چنین تاریخ‌گذاری کرده است: مذتم حسناً جاء تاریخه (سنال‌جواد یناز انا لضریح).

درب ضریح از وسط جهت شرقی باز می‌شود و بر آن نوشته‌های زیادی بدین شکل با نقره نقش بسته است:

(بانی ضریح، علویه علیه، عالیه نوآبه، سلطان‌الحاجیه، صبیبه میرزا ابوالحسن خان حسینی مشیرالملک؛ به سعی و اهتمام جناب مستطاب حاجی میرزا محمد کاظم طباطبایی ناظم‌التجار، تمام شد ۱۳۲۴) ابا ابراهیم یا محمد بن علی الجواد قال الله تعالی (ادخلوها بسلام آمین سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدين)

زنده‌تکالرزباب کاظم الغیظ موسی الدهر عیشک نکدو بالجواهد محمد، سید محمدعلی زرگر ۱۳۲۴

یا کافی‌المهمات. یاسمیع الدعاء یا مجیب‌الدعوات و یا ارحم‌الرحمین.

انی استبقت الباب راج عفوهم قد لذت فی باب الضریح مؤملاً

ثم اصطنعت النقش فيه محرراً غفران ذنبی اصغراً أو اکبراً
یا موسی بن جعفر یا باب المراد ادرکنی.

(تاریخ حرم کاظمین: ۱۲۵-۱۲۹)

بعدها بخش‌هایی از این ضریح، به علت فرسودگی مرمت و تعویض شد و این تعمیرات در سال ۱۳۵۹ قمری به پایان رسید. در سال ۱۳۸۵ قمری نیز کتیبه‌ای قرآنی به عرض ۲۴ سانتی‌متر در بالای پنجره‌های ضریح نصب گردید که روی آن دو سوره دهر و فجر با خطوط طلایی نگاشته شده بود. هم‌چنین پوشش نقره‌ای تاج بالای ضریح، در سال ۱۳۷۸ قمری با پوشش طلا تعویض گردید. (تاریخ المشهدالکاظمی: ۱۵۴ و ۱۵۷)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مفابع

الف، عربي

آل ياسين، محمدحسن، *تاريخ المشهد الكاظمي*، بغداد: مطبعة المعارف، ١٣٨٧ ق / ١٩٦٧ م.

ابن اثير جزري، *الكامل في التاريخ*، بيروت: دارصادر، ١٣٩٩ ق / ١٩٧٩ م.
ابن جوزي، عبدالرحمان بن علي، *المنتظم في تاريخ الملوك والأمم*، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دارالكتب العلميه، ١٤١٢ ق / ١٩٩٢ م.
ابن دحيه، *النيراس*، بيروت: دارالغرب الاسلامي، ١٩٩٣ م.
ابن فوطي، عبدالرزاق بن احمد، *الحوادث الجامعه والتجارب النافعه في المائة السابعة*، تحقيق: مهدي النجم، بيروت: دارالكتب العلميه، ١٤٢٤ ق / ٢٠٠٣ م.
ابن قولويه، جعفر بن محمد، *كامل الزيارات*، تصحيح: بهراد جعفري، چاپ اول، تهران: صندوق، ١٣٧٥ ش.

اصفهانى، ابوالفرج، *مقاتل الطالبين*، تحقيق: سيد احمد صقر، چاپ دوم، بيروت: مؤسسه الاعلمي، ١٤٠٨ ق / ١٩٨٧ م.

جواد، مصطفى، «الكاظميه قديماً»، *موسوعه العتبات المقدسه*، جعفر الخليلي، (قسم الكاظمين) بيروت: مؤسسه الاعلمي، ١٤٠٧ ق / ١٩٨٧ م، ج ٩.

حموي، ياقوت بن عبدالله، *معجم الادباء* (ارشاد الاريب الى معرفه الاديب)، تحقيق: احسان عباس، بيروت: دارالغرب الاسلامي، ١٩٩٣ م.

حموي، ياقوت بن عبدالله، *معجم البلدان*، بيروت: دارصادر، ١٣٩٧ ق / ١٩٧٧ م.
شيخ صدوق، محمد بن علي قمي، *عيون اخبار الرضا عليه السلام*، تصحيح: سيد مهدي حسيني لاجوردى، تهران: انتشارات جهان.

شيخ مفيد، محمد بن محمد بن نعمان، *الارشاد الى معرفه حجج الله على العباد*، تحقيق: مؤسسه آل البيت عليه السلام لاحياء التراث، بيروت: مؤسسه آل البيت عليه السلام لاحياء التراث، ١٤١٦ ق / ١٩٩٥ م.

سماوي، شيخ محمد، *صلى القواد*، دارصادر، ١٣٩٧ ق / ١٩٧٧ م.
طبرى، محمد بن جرير، *تاريخ الامم والملوك* (تاريخ الطبرى)، بيروت: روائع التراث العربى، ١٣٨٧ ق.

قمی، عباس، *الفوائد الرضویه فی احوال علماء المذهب الجعفریه*، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵.

مسعودی، علی بن الحسین، *اثبات الوصیه*، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۰۹ ق / ۱۹۸۸ م.

ب) فارسی

ایزدی، حسین، «تاریخچه حرم کاظمین علیه السلام»، مجموعه مقالات همایش سیره و زمانه *امام کاظم علیه السلام*، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، انجمن تاریخ پژوهان حوزه علمیه قم، ۱۳۹۲.

ترکمان، اسکندریگ، *تاریخ عالم آرای عباسی*، زیر نظر: ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲.

فیض، عباس، *تاریخ کاظمین و بغداد (ج ۱: تاریخ کاظمین)*، چاپخانه قم، بی تا. موجانی، سیدعلی، *بازسازی تاریخ فراموش شده عتبات عالیات عراق*، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام، ۱۳۸۹.

ناصرالدین شاه، شهریار جاده‌ها: *سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات*، به کوشش: محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲.